

Wat maakt Europa zo Europees?

Een gesprek met Michaël Zeeman over de mentaliteitsverandering in Europa, de koffiegrenzen van Europa en de rol van politici en cultuurdragers bij het unificatieproces.

door Allan Varkevisser

In 1987 concludeerde Hans Magnus Enzensberger dat als er iets was dat de Europese landen gemeenschappelijk hadden, het hun verschillen waren. Enzensberger trachtte in zijn boek 'Ach Europa' het enthousiasme van de Europees georiënteerde politici te relativeren door te wijzen op de verschillende tradities en identiteiten binnen Europa. In zijn essay constateert Zeeman dat de geschiedenis inmiddels de temperende poging van Enzensberger heeft ingehaald. De Eurosceptici lijken thans in de meerderheid en de ambities van politici om een verenigd Europa snel tot stand te brengen zijn sterk verzwakt. Zeeman probeert de mentaliteitsverandering te begrijpen en komt onder meer uit bij een verschil in perceptie tussen de oorlogsgeneratie en de naoorlogse. Ons gesprek begint bij de totstandkoming van dat besef.

"De constatering van een mentaliteitsverschil tussen de generaties kwam bij mij in twee gewaarwordingen tot stand. Enerzijds was er de Luikse rede van de Duitse kanselier Helmut Kohl, die stelde dat we in de eenentwintigste eeuw "Entweder Europa oder Krieg" zouden hebben. Toen ik dat hoorde, begon ik me af te vragen of dat werkelijk onze enige alternatieven zouden zijn. Is dat niet een tamelijk wanhopige reden om in een verdere vereniging van de Europese mogendheden te geloven? Angst voor een herhaling van één van de gruwelijkste historische conflicten die de wereld heeft geteisterd.

De tweede was een reeks gesprekken, uitgezonden door de BBC waarbij men op zoek was gegaan naar Euro-enthousiasten uit allerlei landen. In beeld verschenen grijsaards, in de nadagen van hun bestaan, vaak rijke mensen, tussen de 70 en 80 jaar oud. Al gauw bleek dat zij hun idealisme aanhingen omdat ze op een aanvullende leeftijd de Tweede Wereldoorlog hadden meegemaakt. Zij waren ook getuige geweest van de oprichting van de Europese

Onlangs publiceerde Michaël Zeeman een essay waarin hij een pleidooi hield voor een actieve bemoeienis van kunstenaars en schrijvers met de vormgeving van de Europese gedachte. Nu het Europese integratieproces stukt vanwege de eurosceptis onder de politici, is het de beurt aan de cultuurdragers om de Europese eenwording verder te brengen.

Gemeenschap voor Kolen en Staal, die vooral was bedoeld om door economische samenwerking militaire conflicten uit te sluiten en een gemeenschappelijk belang tot stand te brengen.

Mijn vraag is hoelang zo'n soort enthousiasme kan worden gehandhaafd door een generatie die dat allemaal niet heeft meegemaakt. Zij kunnen nog maar heel moeilijk het ideaal van Europa aanhangen vanuit het historisch bewustzijn van de Tweede Wereldoorlog dat hen enkel door hun ouders is bijgebracht.

In uw essay zeg u dat zowel de Eurosceptis als het Euro-enthousiasme minder breed werden gedragen dan werd aangenomen. Gaat het ideaal van een Verenigd Europa dan aan de meeste mensen voorbij?

Het zijn zulke gecompliceerde gedachten dat ze hoofdzakelijk door een elite worden gedragen. Ik geloof niet dat je op Sicilië of in Hammerfest veel enthousiaste zult ontmoeten voor Europa en je hoeft ook de straat op te gaan om te informeren wie dit nu dragen. De Europese eenwording is een abstracte gedachte die moeilijk valt uit te leggen. Het is dus een zaak van elites.

De Europese gedachte wordt vooral door een politieke elite vormgegeven, maar in hoeverre wordt zij ook door een culturele elite gedragen en hoe belangrijk is dat?

Ik denk dat het van doorslaggevend belang is de culturele elite uit te dagen zich hiermee te bemoeien. Europa is geen geografisch begrip. Het is in feite het lastigste werelddeel dat we kennen. Afrika is uiteindelijk toch gewoon een eiland en ook de grenzen van Australië en Amerika zijn evident. Maar Europa eindigt nergens. Europa is een cultureel concept en daarmee ook uitermate lastig te definiëren. Er bestaat geen diversifieerder cultuur op een beperkt aantal vierkante kilometers dan de Europese cultuur. Desalniettemin hebben we allemaal wel het gevoel dat Europa wordt samengehouden door één cultuur. Het zijn dus cultuurgrenzen die

de randen van Europa uitmaken. Ik heb weleens gekscherend over de koffiegrenzen van Europa gesproken: daar waar men nog normale koffie kan krijgen, bevind je je nog in Europa. Als het prut in een pannetje wordt, zit je in Klein Azië. De koffiehuzen van Oporto tot Odessa als culturele metaforen van Europa.

En nu komt de paradox: vraag een Europeaan naar zijn cultuur en hij zal deze altijd in lokale termen definiëren. Of hij zal spreken over zijn wortels in bijvoorbeeld de Latijnse, de Britse, de Scandinavische of de Slavische cultuur. Van Stockholm tot Syracuse zijn we erfgenamen van de Helleens-Romeinse christelijke cultuur met allerlei varianten daarvan, maar tegelijkertijd beroepen we ons onmiddellijk op dat wat ons van elkaar onderscheidt. In Nederland kennen we geen vreemder volk dan de Vlamingen, hoewel zij enorm op ons lijken. Je kunt ons niet grover beledigen dan te zeggen dat we Duitsers zijn. Terwijl het de Europese cultuur is die ons bindt en we dat als een evidentie beschouwen, roemen we ons juist in culturele termen op exotische verschillen.

Daar komt bij dat er in het algemeen een enorme huiver lijkt te bestaan om zich vanuit de cultuur met de politiek te bemoeien. Dat wat Europa tot Europa maakt, onttrekt zich aan het politieke

debat over de samenstelling van Europa en dat is curieus. Daar zit een zekere afweer in.

Schrijvers als Enzensberger bemoeien zich toch wel met Europa? Waaruit blijkt de de door u genoemde huiver?

Enzensberger is de enige en laatste intellectueel die zich met het vraagstuk van Europa heeft beziggehouden. De Franse historicus Jacques LeGoff heeft nu een klein boekje voor de jeugd geschreven waarin hij het

ideaal van de Europese integratie uitlegt. Terwijl onze schrijvers van Barcelona tot Warschau triomfen vieren en in toenemende mate kennis kunnen dragen van elkaars cultuur, is er vanuit de cultuur zelf geen actief pleidooi voor verregaande Europese samenwerking. In het verdrag van Maastricht is de cultuurparagraaf een slotparagraaf en dat is veelzeggend. Terwijl we allemaal elkaars boeken lezen, schouwburgen bezoeken, voorstellingen en tentoonstellingen bekijken - kortom, gebruik maken van de nieuwe structuur van Europa - leeft er niet het bewustzijn om het ideaal van Europa ook in culturele termen daadwerkelijk gestalte te geven. De culturele elite maakt dus wel gebruik van de verworvenheden van de integratie, zowel op educatief niveau als wetenschappelijk en cultureel niveau, maar doet zelf niets.

De culturele elite heeft het allemaal gedelegeerd aan de politici, de beroepsbestuurders. Eigenlijk komt mijn essay erop neer dat ik vind dat de culturele elite nu ook eens iets moet doen om de Europese gedachte vorm te geven. Dat het niet alleen over tomaten, gekke koeien en varkenspest gaat, maar over veel meer.

Europese schrijvers hebben het veelal als hun taak gezien de gevoeligheid voor culturele diversiteit te verhogen. En in die zin hebben zij misschien wel de Euroscopsis gevoed.

Ze hebben telkens één kant van de paradox gevoed. Het gaat natuurlijk ook om 'eenheid in verscheidenheid' zoals Enzensberger het zo mooi verwoordde. Wat ons bindt, is het feit dat we allemaal zo verschillend zijn. Je kunt ontzettend lang goochelen met paradoxen, maar er is zo langzamerhand heel goed benadrukt dat we allemaal verschillend zijn. Er staat meer op het spel dat dit soort leuke woordspelletjes.

Alle cultuur is individueel. Alle kunst bepleit juist het individuele karakter, maar dat neemt niet weg dat het desalniettemin deel neemt aan iets. Dat hebben we kunnen zien toen de Fatwah over Rushdie uitging. Op dat moment beseften alle schrijvers van Pinter tot Nootboom en van Grass tot Capriolo dat ondanks alle verschillen één ding hen bindt en dat is de grote liefde voor het vrije woord.

Het is overigens een typisch Europees verschijnsel om zich altijd in negatieve definities over zichzelf uit te laten. De Occident wordt altijd gedefinieerd als contrapositie, evenals Noord-Afrika. Bij de Fatwah over Rushdie is er ook sprake van zo'n bedreiging van buitenaf en dan voelen we ons opeens allemaal wél verbonden met de Europese cultuur. Ik denk dat het buitengewoon belangrijk is dat ook op andere momenten wordt gedefinieerd wat onze gemeenschappelijke noemer is.

U constateert in uw essay dat er ook tegenover Oost-Europa een mentaliteitswisseling is opgetreden.

Het heeft ons ontzettend verrast dat het IJzeren Gordijn wegviel. Dat gordijn was voor onze zelfdefinitie eigenlijk heel comfortabel en maakte de situatie zeer overzichtelijk. Het was evident wie er bijhielden.

Nu het gordijn weg is, doet zich de vraag voor waar Europa ophoudt. Voor de culturele nabijheid van Polen zijn we allemaal nog wel gevoelig, evenals voor Tsjechië en Hongarije. Maar hoe zit dat met Bulgarije, Moldavië, de Oekraïne of Azerbedjan? Waar houdt het op? Eerst was er de euforie en werden allerlei mooie steden beter en gemakkelijker toegankelijk, maar nu is er een soort aarzeling over welke landen nog bij Europa horen. Bolkestein heeft dat goed aangevoeld in het NATO-debat.

Kijk ook maar eens naar de weifelmoeidige houding ten opzichte van Albanië. De grote schaamte over het voormalig Joegoslavië is nog ons deel en nog geen honderd kilometer verderop ligt een land met een vergelijkbaar probleem maar niemand is er warm voor te krijgen. Nog los gezien van de vraag wat we daar zouden kunnen uitrichten, want zo'n vraag zou nooit bij ons opkomen met betrekking tot bijvoorbeeld Polen. Ook in de politiek werkt men dus met historisch gevoede sentimenten.

Je kunt hieraan zien hoe diep de culturele identiteit van Europa zit, maar tegelijkertijd als je het moet uitleggen, is dat nog niet zo eenvoudig.

Kan men eigenlijk wel een politieke gemeenschap vormen op het moment dat er alleen maar sprake is van een soort van diepe, historisch gevoede culturele verbintenissen en niet veel anders dan dat?

Foto: Roeland Fossen

Michaël Zeeman

Ik denk niet dat dat zo is. Er zijn heel goede redenen om door te gaan met de Europese integratieproces.

Er moet een herdefinitie komen en die kan niet anders dan cultureel gedragen worden. Die zal je ook in het onderwijs moeten uitleggen aan mensen en in de media. De oude definitie dat je een Unie nodig hebt om oorlog te voorkomen, werkt niet. Alle mensen die aan die oorlog zouden moeten deelnemen - Nederlanders, Fransen, Duitsers en Engelsen - kennen elkaar inmiddels en gaan bij elkaar op vakantie. Ze hebben zich geunificeerd door mobiliteit, transport, door in elkaar om te trouwen, door op sociaal niveau contacten met elkaar aan te gaan. Zij zullen nooit meer op elkaar gaan schieten.

Zij hebben een nieuwe invulling van de Europese gedachte nodig. Het zou best zo kunnen zijn dat we in economische zin de top al bereikt hebben, maar dat we in politieke zin nog een ontwikkeling kunnen maken naar een gemeenschappelijk buitenlands beleid of een gezamenlijk vluchtelingenbeleid. Maar uiteindelijk kan dat alleen maar worden bereikt vanuit een cultureel concept van Europa. Dat kun je niet alleen maar van politici verwachten, zoiets moet ook gedragen worden door mensen die in de cultuur een belangrijke rol spelen. Een goed voorbeeld vind ik het initiatief van de rectores van de universiteiten die samen een Erasmus-project hebben opgezet. Studenten krijgen daarbinnen de mogelijkheid voor een bepaalde tijd aan buitenlandse universiteiten te studeren. Dat bevordert de eenheid want die studenten zitten met elkaar in dezelfde cafe's en praten en dansen met elkaar. Waar het om gaat is dat je een soort substraat krijgt van Europeanisering, van internationalisering.

Wat betekent dit voor het tempo van de Europese eenwording? Culturele veranderingen verlopen immers altijd veel trager dan economische en politieke veranderingen.

Je ziet reeds dat men uitgaat van een ander tijdsbestek. De voortgang tussen '80 en '90 is veel groter geweest dan wat er in de jaren '90 is totstandgebracht. Er is nu een enorme fixatie op de Euromunt. Alle regeringsleiders zijn huiverig voor het idee dat de gestelde norm voor toetreding door bijna niemand wordt gehaald. We leggen onszelf kennelijk normen op, die we niet kunnen halen. Hoe realistisch is dan zo'n Euromunt? In de jaren '90 zijn we niet zoveel verder gekomen met de Europese integratie. En het is zeker zo dat je als je het culturele draagvlak solide wilt maken, je over een veel langduriger proces praat dan een 3% norm.

Wat kan de rol van politieke partijen zijn in dit proces?

Die kan heel groot zijn. De mythe dat de ideologieën ten einde zijn is zeer gevaarlijk. De ideologieën zijn niet ten einde, maar enkele 19e eeuwse maatschappijopvattingen zijn zover uitontwikkeld en ingehaald door de tijd dat ze nu niet meer de basis van een politiek programma kunnen vormen. Er is een ontzettend belangrijk systeem van waarden en idealen te formuleren door politieke partijen, zeker in Europees verband. Waar het omgaat is dat de Europeanen elkaar inmiddels veel beter kennen en gevoed worden

Een zigeunerfamilie: een van de vele etnische minderheden in Europa

Foto: Wim van der Ende

door het idee dat het neo-liberalisme niet alleen de enige ideologie is maar ook één die je kunt narekenen. Dat is allemaal quatsch. Het gelijk van de markt, dat is nog eens een ideologie. Ik denk dat politieke partijen daar een onwaarschijnlijke hoeveelheid alternatieven tegenover kunnen formuleren. Zeker als het gaat om het ontwikkelen van ideeën die aansluiten bij de leefwijzen van mensen in Europa.

Door onze toegenomen mobiliteit hebben we veel meer kennis van elkaar en tegelijkertijd taant die kennis. Nog zo'n paradox. Er is een heel gevaarlijke kloof aan het optreden tussen de Noordkant van het Romeinse rijk en de Zuidkant ervan, zeg maar, het Latijnse deel van Europa. Onze kennis van Frankrijk neemt af, terwijl ons bezoek aan het land toeneemt. Het wordt steeds meer een vakantie-land. Kennis van de manier van leven, het elkaar kunnen verstaan en snappen waar het om gaat, neemt alleen maar af. Dat is treurig en daar ligt voor politici een belangrijk ideaal: hoe houd je dat contact gaande?

Veel beleidsmakers zullen concluderen dat er programma's moeten komen voor het onderwijs waarin op bureaucratische wijze en volgens formele definities wordt uitgelegd wat Europa is.

Ja, en dan krijg je een verandering van de agrarische politiek in cultuurpolitiek en dan ben je nog veel verder van huis. Je kan niet zo'n ideaal vormgeven door middel van bureaucratie. Politici hebben daarin onvoldoende het voortouw genomen, zij hebben dat uit handen gegeven aan de bureaucratieën. Natuurlijk moeten er regeltjes zijn, maar je kunt nooit de vormgeving van de gedachte wat ons belang is bij een gemeenschappelijk Europa laten ontstaan vanuit bureaucratische regelgeving. Daar is meer voor nodig.

Het interessante is of Europeanen in plaats van negatieve zelfdefinities of formele bureaucratische opvattingen in staat zullen zijn een andere definitie van Europa te geven. Een verklaring aan elkaar kunnen aanbieden waarom ze in Hammerfest en Sicilië kunnen komen en het gevoel hebben dat ze in zekere zin thuis zijn. Dat zou je met culturele uitwisselings programma's moeten proberen te bevorderen. In plaats van bovenaf op te leggen wat Europa is. ♦